

## ПОДАТКОВА РЕФОРМА В КИЇВСЬКІЙ РУСІ ПЕРІОДУ КНЯЖІННЯ ОЛЬГИ

*В статті досліджується проблема реформування системи збору податків в Київській Русі за часів княгині Ольги, що мало на меті забезпечити стабільність державної влади та впорядкувати фінансово-економічну систему країни.*

*Ключові слова: данина, податок, податкова система, полюддя, реформа, оброк, урок, устав, погост, становище.*

Податкова політика держави має важливе значення для функціонування її фінансово-економічної системи, яка є невід'ємним атрибутом суверенності та має вагомий вплив на всі сфери суспільно-політичного життя людини. Тому проблемі впорядкування податкової системи країни в усі часи приділялося багато уваги, оскільки це було запорукою стабільності та могутності держави, а як наслідок – впливовості на міжнародній арені.

Щоб зрозуміти сучасний стан функціонування фінансово-економічної системи будь-якої країни потрібно дослідити історію становлення державності на території цієї країни, а також враховувати розвиток релігійних уявлень та вірувань народів, які проживали на землях цієї держави. Крім того, потрібно дослідити діяльність окремих діячів державної влади в галузі оподаткування населення та формування фінансово-економічних органів держави.

Важливе значення для з'ясування становлення та розвитку системи оподаткування в Україні мають реформи княгині Ольги, що призвели до налагодження чіткої схеми економічних взаємовідносин між владними структурами та підлеглим населенням в Київській Русі. Ці реформи впорядкували адміністративно-господарське життя країни та поклали початок цивілізованій формі збирання податків, що сприяло переходу Київської Русі від родоплемінного ладу до системи феодалських відносин.

Актуальність поставленої автором проблеми пояснюється, з одного боку – неоднозначною оцінкою питання реформування податкової системи в Київській Русі за часів княжіння Ольги в наукових колах, а з іншого – відсутністю ґрунтовних праць на цю тему, що, певною мірою, пояснюється обмеженою джерельною базою.

В дореволюційний період дослідження цієї проблеми носило переважно науково-популярний характер. Дослідники даного періоду, як правило, не акцентували свою увагу на реформуванні системи збирання податків, а подавали загальну інформацію про княгиню Ольгу як державного діяча. До таких праць можна віднести дослідження Д.Мордовцева, Л.Кругликова-Гречаного<sup>1</sup> та ін. Разом з тим, певна інформація стосовно податкової реформи княгині Ольги міститься в працях загальноісторичного характеру окремих російських істориків, а саме: С.Соловйова, М.Щербатова<sup>2</sup> та ін., але в них лише побіжно згадується поставлена проблема.

На особливу увагу заслуговує праця у М.Грушевського "Історія України-Руси", але незважаючи на її ґрунтовність, в ній детально не аналізуються питання, пов'язані з податковою політикою в Київській Русі<sup>3</sup>.

Вчені радянського періоду, зокрема М.Свердлов, Б.Рибаков, А.Насонов, С.Юшков, Л.Черепнін, В.Мавродін<sup>4</sup> та ін. досліджували дану проблему переважно у руслі класової боротьби, але велика заслуга цих праць полягає в тому, що в них робилася спроба детально проаналізувати питання становлення та реформування податкової системи в Київській Русі з вивченням соціального компонента цього процесу.

На сьогодні ми маємо декілька навчальних посібників, які призначені для вивчення

становлення податкової системи в Україні, але в них лише побіжно згадується реформа княгині Ольги<sup>5</sup>. Важлива інформація та цікаві погляди щодо діяльності княгині Ольги наводяться в ґрунтовній історичній праці із серії "Україна крізь віки"<sup>6</sup> та деяких виданнях загальноісторичного характеру, які побачили світ порівняно недавно, після здобуття Україною незалежності<sup>7</sup>.

Останніми дослідженнями, що торкаються означеної проблеми можна вважати праці Р.Іванченко та В.Рички<sup>8</sup>. Ці вчені детально зупиняються на постаті Ольги та її державній діяльності, що дає можливість зробити висновки щодо системи оподаткування в Київській Русі за часів її правління. Разом з тим, потрібно зазначити, що спеціального дослідження з проблеми реформування системи оподаткування населення в Київській Русі за часів княжіння Ольги на сьогодні немає, а думки різних вчених носять суперечливий характер, що заважає однакості у поглядах на цю проблему.

Аналізуючи наявні історичні матеріали, а також вивчаючи думки вчених стосовно реформування системи збору податків в Київській Русі за часів княжіння Ольги, автор намагається простежити перебіг історичних подій пов'язаних із впорядкуванням збирання данини, що призвело до зміцнення державної влади та стало запорукою подальшого розвитку фінансово-економічної системи країни.

На ранніх етапах формування державності податки, як правило, існували у вигляді безсистемних натуральних зборів та певних повинностей (участь у походах, виконання певних робіт та ін.). Не була виключенням у цьому плані й історія Київської Русі, де першою формою податків була данина для утримання княжого двору та дружини, що носила натуральний характер<sup>9</sup>.

Першими термінами, які вживалися для позначення оподаткування в слов'янських народах в період родоплемінного суспільства були "дань" та "дар", що використовувалися як для визначення зовнішньої данини, так і для внутрішніх підношень<sup>10</sup>.

Данина разом із захопленням здобичі під час військових дій мала велике значення для збагачення племінних князів, знаті та дружинників. Крім данини були також і почесні підношення князям та знаті, які здійснювалися вільними членами племені в мирний час. Слід зазначити, що першопочаткові тимчасові дані-відкупи з часом починають перетворюватись на постійні дані-податки<sup>11</sup>. Ці процеси поклали початок регулярному збору податків від вільного населення на користь князівської влади в Київській Русі в період ранньофеодальних відносин, що отримав назву "полюддя". Полюддя збиралося безпосередньо князем чи його представниками на місцях, або його привозили до Києва. Перша форма збирання податків називалася "поклоном", друга "повозом". Данина сплачувалася продуктами сільського господарства та промислів (хліб, мед хутро тощо). На ранніх етапах формування державності в слов'янських народів полюддя, як форма піднесення дарів та збирання податків, повністю відповідало початковій організації системи оподаткування<sup>12</sup>.

Враховуючи першопочаткову безсистемність форми, розміру та періодичності збирання полюддя, це часто призводило до негативних наслідків, які виявлялися у вигляді непокори князівській владі та відвертих збройних сутичок. Ситуацію погіршувало те, що нерегульованість питання збору податків призводило до свавілля представників князя на місцях, які були особисто зацікавлені у їх максимальному розмірі. Крім того, спочатку податки збиралися нерегулярно, змінювався маршрут по якому їздили збирачі податків, що призводило до того, що в одних місцях річний податок міг збиратися двічі на рік, а інші місця при цьому залишалися поза увагою збирачів податків<sup>13</sup>.

З розпадом родоплемінного ладу та оформленням перших державних утворень функція збирання податків починає покладатися на центральний державний орган та набувати певної системності. Враховуючи той факт, що за рахунок податків збагачувалася верхівка суспільства, до якої належала військово-політична та релігійна еліта того часу, це призводило до зловживання у цій сфері. Тому оподаткування підданих часто натикалось на супротив з боку населення.

Зазначену ситуацію можна простежити, дослідивши соціально-економічні та політичні процеси, які відбувалися в Київській Русі в IX – X столітті, що призвели до певних змін державної політики у сфері оподаткування. В цей період є історичні відомості про сплату Рюриковичам данини майже всіма східнослов'янськими племенами, крім дреговичів та полян, на території яких знаходився Київ<sup>14</sup>.

Неврегульованість питання збору податків час від часу призводила до невдоволення населення на землях Київської Русі. Найбільшого розмаху набуло повстання древлян проти Київського князя Ігоря, дії якого під час збору полюддя викликали масовий супротив населення.

Згідно з літописними даними причиною повстання стало намагання Ігоря три рази підряд зібрати данину з древлян. Спочатку данину з древлян зібрав воєвода Ігоря Свенельд, потім пішов збирати полюддя з древлян Ігор з дружиною, виділивши при цьому малу дружину окремо від загальної маси дружинників, як окрему одиницю на користь якої мали збиратися податки. Такі дії Ігоря викликали справедливе невдоволення древлян, які на чолі зі своїм князем Малом збрали раду та вирішили не сплачувати більше полюддя, оскільки це загрожувало їм голодом, та повідомили про це київського князя. Ігор у свою чергу не звернув уваги на попередження древлян та почав збирати данину. Древляни ж напали на дружину князя, розбили її, а самого Ігоря стратили. Смерть Ігоря порушила ту структуру володарювання в Східній Європі, яка трималася півстоліття на договорі й балансі між Києвом та племінними союзами<sup>15</sup>.

Навесні 945 року дружина Ігоря княгиня Ольга штурмом взяла головне місто древлян Іскоростень, вбивши при цьому багато місцевої знаті та воїнів. Щодо самого факту придушення повстання древлян, то воно відрізнялося жорстокістю, про яку, навіть, залишилися легенди.

Повстання 945 року не пройшло для Київської Русі безслідно, воно поставило правлячу династію та всю державу на межу занепаду. Хоча Ольга й придушила це повстання, але, враховуючи ситуацію в державі, яка склалася на той період, вона змушена була вдатися до певних адміністративних заходів, для того щоб запобігти подібним ситуаціям у майбутньому.

Отже, результатом цих подій стала адміністративна реформа княгині Ольги, спрямована на регламентацію феодалних повинностей. Хронологічно реформа почали вводитись на території Київської Русі 947 року<sup>16</sup>. Але на сьогодні залишилося мало відомостей щодо суті цієї реформи та її практичної реалізації, про що говорять багато дослідників, які у своїх працях порушували цю проблему<sup>17</sup>.

Найбільш цінне джерело у цьому плані становить "Повість временних літ", але потрібно зазначити, що об'єм інформації, яка тут наводиться не відповідає історичному значенню реформ княгині Ольги для розвитку такої могутньої на той час держави як Київська Русь. Тобто літописець, згадавши про цю подію, описує її лише декількома рядками, хоча при належному аналізі можна виявити головні засади цієї реформи. Так, зокрема, Ольга виділила окремий адміністративний центр управління державними справами, який, зокрема, регулював і питання збору податків та знаходився у Вишгороді. Про це в "Повісті..." говориться так: "...две части дани шли в Киев, а третья в Вышгород Ольге, ибо был Вышгород городом Ольги"<sup>18</sup>. На думку Р.Іванченко, такий поділ ймовірно стосувався всієї данини, що свідчить про те, що Ольга, усвідомлюючи ідею необхідності державного прибутку (державного бюджету), не забувала і про власні вигоди<sup>19</sup>. Слід зауважити, що на той час в Київській Русі було три основних джерела державних прибутків: прямі податки; судові прибутки та штрафи зі злочинців за вчинення злочину; а також митні збори та інші податки на торгівлю<sup>20</sup>.

Очевидно апробація нової системи збору податків відбулася на древлянській землі, що було об'єктивним наслідком подій, пов'язаних з вбивством князя Ігоря та жорстоким придушенням повстання древлян Ольгою. Такий висновок можна також зробити виходячи з хронологічного порядку подання цих подій в літописі, а саме: спочатку говориться: "И пошла Ольга с сыном своим и дружиною по Древлянской земле, устанавливая распорядок даней и налогов...", а через невеликий проміжок тексту знаходимо: "Отправилась Ольга к Новгороду и установила по Мсте погосты и дани и по Луге – оброки и дани..."<sup>21</sup>. Таким чином, можна зробити висновок щодо територіального впровадження реформи на землях Київської Русі, яка, виходячи з наведених даних, була здійснена на території всієї держави. Цю думку відстоює М.Тихомиров, який вважає, що встановлення оброків та данини княгинею Ольгою торкалося не лише півдня Русі, але й півночі – Новгородської та Псковської землі<sup>22</sup>, а також С.Юшков та С.Соловійов, які переконані, що реформа стосувалась не окремих земель, а всієї держави<sup>23</sup>. Окремі вчені припускають, що реформи Ольги, які були започатковані в древлянській землі, в інших землях Київської Русі отримали більш широкий характер<sup>24</sup>. Хоча у деяких дослідників виникають певні сумніви щодо вседержавного характеру цих реформ<sup>25</sup>.

Складнішим є питання тлумачення суті самої реформи та особливостей її впровадження,

оскільки висновки щодо цього можна робити лише зі слів, які зустрічаються у "Повісті...", зокрема таких як "дани", "налоги", "погости", "оброки", "стоянки", "устава", "уроки", "ловища"<sup>26</sup> та ін., але значення цих слів у різних дослідників не є тотожним. У наукових колах велися та ведуться дискусії стосовно тлумачення цих термінів, важливість яких полягає у тому, що вони носять не стільки філологічний, скільки історичний характер, оскільки точне їх визначення (або з'ясування значення, в яких вони вживалися в конкретний історичний період) дозволило б дослідникам більш ґрунтовно вивчити питання реформування системи збору податків в Київській Русі за часів правління княгині Ольги.

Більшість дослідників схильні вважати, що, так званий, "устав" був певною адміністративною постановою, який мав характер юридичної санкції, але що ж саме встановлювалося цим актом залишається на сьогодні остаточно не з'ясованим, оскільки, як правило, вчені посилаються на неясність тлумачення феодальної термінології, яка вживається літописцем<sup>27</sup>. "Руська Правда" тлумачить устава як прийняті князями постанови, якими повинен керуватися суд, тобто вони являли собою збірки правових норм призначені для судових органів. Загалом існує думка, що рішучі дії Ольги в галузі реформи податкової системи були закріплені законодавчими нормами прецедентного (тобто ще не феодального) права<sup>28</sup>.

За однією із версій, на нашу думку найбільш прийнятній, "оброком" називалось зобов'язання місцевого населення утримувати князя і його дружину під час їх щорічного об'їзду по підвладним територіям для здійснення суду та збирання данини<sup>29</sup>. За іншою версією оброком називалася плата за користування певними предметами (знаряддями праці, земельними наділами та ін.), яка накладалася як на підкорені племена, так і на одноплемінників<sup>30</sup>.

Під "уроком", більш за все, розумілася будь-яка повинність, яку виконували в певний термін. Це могла бути сплата певної суми грошей, надання певної кількості речей чи виконання певної роботи<sup>31</sup>.

В науковій літературі найпоширенішим і, на нашу думку найбільш виваженим, є твердження згідно з яким основною характерною особливістю податкової реформи княгині Ольги був перехід від полюддя, тобто особистої участі князя у зборі данини, до нового порядку стягнення данини через спеціально уповноважених для цього представників князівської адміністрації, що приймали її від населення в спеціальних укріплених пунктах, які називали "становищами" або "погостами"<sup>32</sup>.

Деякі вчені, зокрема Б.Рибаков, зазначають, що між цими укріпленнями були певні відмінності, хоча й не суттєві. Так, становищами вважаються великі опорні пункти, які знаходилися відносно близько до центра князівської влади, на відміну від погостів, які були територіально відірваними фортифікаційними укріпленнями з багатьма складськими приміщеннями та запасами фуражу, незначне населення яких поряд з військовою службою займалося сільським господарством та промислами, а також відповідало за зберігання зібраних податків<sup>33</sup>.

З цією думкою не погоджуються деякі вчені, зокрема М.Брайчевський, який вважав, що термін "полюддя" в Русі використовували значно пізніше, починаючи з XII століття, для назви спеціального податку, щось на зразок подушного, та адміністративних виїздів князів на місце, переважно із судовими цілями. На думку вченого, ніяких змін у відчуженні в селян додаткового продукту у X столітті не сталося, оскільки як до цього, так і пізніше, збором податків відали спеціально приставлені для цього люди (тіуни, вогнищани та ін.), а сутність заходів, вжитих княгинею Ольгою, стосувалися не форми, а змісту соціальних відносин тогочасної Русі. Тобто, згідно з М.Брайчевським, Ольга лише впорядкувала податки ("дани", "оброки", "устава") та відробітки ("уроки", "погости"). Але, навіть при такому погляді на сутність реформи, вчений не применшує її значення, наголошуючи на тому, що реформа охопила всю сукупність феодальних повинностей, що дозволило певною мірою стабілізувати становище в Київській Русі<sup>34</sup>.

На думку Б.Рибакова, полюддя та погости хронологічно існували в один і той же час, а відмінність між ними полягала лише у тому, що погости розміщувалися поза зоною збирання полюддя та являли собою укріплені віддалені осередки князівської влади<sup>35</sup>.

Деякі сучасні вчені повністю заперечують теорію погостів, як опорних пунктів введених княгинею Ольгою для налагодження системи оподаткування. Так, зокрема, О.Толочко та П.Толочко зазначають, що погости виникли не в середині X століття, а принаймні на півстоліття

раніше. Дослідники також схильні пов'язувати їх виникнення не із заходами центральної влади, а з необхідністю ведення торгівлі на місцевому рівні, а реформи Ольги застали їх фактично у стадії занепаду. Більше того, на думку цих вчених, Ольга не відміняла полюддя, а лише заснувала на щорічному зимовому шляху київської дружини, якісь пункти для тимчасової зупинки<sup>36</sup>.

В цьому випадку ми погоджуємося з думкою Б. Грекова, який вважав, що погости існували і до княгині Ольги, але її заслуга була у тому, що вона їх належним чином використала у своїй політиці<sup>37</sup>. Тобто після реформ Ольги погости були зовсім іншими та мали інше призначення, ніж погости, які існували до неї<sup>38</sup>. Таким чином, із занедбаних торговельно-економічних центрів на окраїнах держави, погости перетворюються на важливі адміністративні органи, які представляють центральну князівську владу на місцях та відають збором податків. Крім того, їх кількість значно збільшується, особливо на периферіях. В погостах жили представники князівської влади, які за деякими джерелами називались "тіунами" та поєднували в своїй особі суддю, прикажчика, поліцейський нагляд та збірника князівських податків<sup>39</sup>.

Щодо кількості опорних укріплених пунктів для збору податків, то в період IX – XI століть їх було не менше 50, пізніше, виходячи із документів, які збереглися на сьогодні, можна стверджувати, що їх кількість стрімко зростала. Вже в XII столітті лише в Псковській, Новгородській, Володимиро-Суздальській, Рязанській землях їх кількість складала в межах 500 – 2000<sup>40</sup>.

Отже, погости являли собою винесені у віддалені регіони укріплені представництва центральної князівської влади, які крім виконання визначеної для них функції збору податків, сприяли зміцненню авторитету князя та поширенню території його домену. Тобто сітка погостів була структурою князівської влади на місцях, на яких трималося управління землями, які входили до складу Київської Русі. Кожен погост був зв'язаний із сусідніми, а всі вони виконували функцію зв'язку столиці з окраїнами та всіляко сприяли пересуванню і захисту представників князівської влади на місцях.

На думку Б. Рибаківа, кожний погост разом з його будівлями і землями, на яких вели господарство люди, які його населяли, являли собою щось на зразок напівзалежної мікродержави, яка стояла над місцевим населенням та сила якої полягала у її зв'язку з Києвом як уособленням держави в найбільш широкому значенні цього слова<sup>41</sup>.

Заслугове на особливу увагу принцип, за яким визначався розмір податків, що мав бути зібраний тим чи іншим погостом. Бралася до уваги не відстань, яка знаходилася між погостами, які, до речі, знаходилися на різній відстані один від одного, а кількість данників – димів. Крім того, складався відповідний список платників податків, куди записувалась кількість членів родини, що було, свого роду, першим списком населення Київської Русі. Всі записи, які велися на березовій корі, пересилалися в Київ. Це були списки платників податків та документи стосовно адміністративних питань погостів та становищ.

Погости через своїх довірених людей виконували також функцію підтримання порядку в окрузі та надавали інформацію про ситуацію на периферіях. Крім того, розмір данини, який базувався на оцінці маєтку, був більш уточненим та справедливим по відношенню до платників податків, що зменшувало ризик невдоволення та заворушень з боку населення<sup>42</sup>.

Ольга розширила і зміцнила свою князівську земельну власність. Князівські становища та погости ставали тими місцями, куди спочатку завозилися податки та продукти, зібрані на князівських угіддях, а пізніше вони поступово перетворюються на осередки, де зосереджується князівська адміністрація, яка систематично поширювала територію свого впливу. Спочатку князівська адміністрація виступала одночасно як вотчинна, і як держава, що простежується у заснуванні нових княжих сіл, зокрема таких як Ольжичі<sup>43</sup>.

Загалом роки правління княгині Ольги були періодом ускладнення феодальних відносин та пов'язаною з ним низкою реформ, які закріплювали та юридично оформляли владу князя, його привілеї та володіння, а також визначали систему відносин з окремими категоріями населення, які підпорядковувались центральній владі.

У цьому плані варто зазначити, що в цей період зазнає певних змін соціальна ієрархія суспільства. Із загальної маси селян все чіткіше відмежовуються "смерди". Це категорія сільського населення, яка була безпосередньо пов'язана з князівським доменом. Смерди

підкорялись князю та перебували під його захистом, за що й платили данину, несли повинності, однією з яких була військова служба в князівській кінноті. Разом з тим, смерди проживали в селах, які були приписані до погостів, та займалися сільським господарством. Інші селяни, які в документах зустрічаються під назвою "люди", також платили податки та виконували певні повинності на користь князя, але данину тут збирала місцева племінна знать, яка ділилася нею з представниками князівської влади. Крім того, селяни цієї категорії не служили у князівському війську.

Реформа Ольги супроводжувалась ліквідацією в землях Київської Русі племінних князівств та запровадженням адміністрації київського князя, що відбувалося шляхом переведення місцевих "світлих і великих" князів в ранг бояр київського князя.

Соціальний аспект перетворень княгині Ольги має важливе значення, оскільки впроваджений нею порядок збирання данини шляхом створення нових постійних адміністративно-фінансових та судових осередків на місцях поклато початок формуванню князівського доменіального господарства й було першим кроком на шляху до утвердження феодалізму на Русі<sup>44</sup>.

Тобто замість періодичних наїздів, які мали назву "полюддя" та проводилися в осінньо-зимовий період, створювалися нові постійні фінансово-адміністративні округи, які склалися з представників князівської влади та діяли від її імені<sup>45</sup>. Крім заснування погостів, тобто місць збору податків, "уроки" чітко визначали їх розмір та зміст. Загалом, потрібно зауважити, що полюддя в період князювання Ольги було архаїчним інститутом, пережитком родоплемінного ладу.

Заслуга Ольги полягає і в чіткому визначенні кордонів князівських угідь, створення системи їх охорони, призначення прислуги для їх систематичного використання. Все це у майбутньому сприяло оформленню князівського домену, в який входили різні угіддя: мисливські ("ловища"), а також промислові – ті, що давали мед та віск ("знаменія"), рибу ("места") та ін.<sup>46</sup>

Щодо значення реформування системи збору податків за часів князювання Ольги, то тут потрібно наголосити на неоднозначній оцінці їх наслідків та значення в наукових колах. Деякі вчені вважають, що заходи, здійснені в цей період, спрямовані на реформування фінансово-економічної та податкової системи країни, об'єктивно не могли призвести до корінного перелому устоїв її соціально-економічного життя, вони були продовженням усе тієї ж "військово-торгівельної корпорації", якою була Київська держава раніше<sup>47</sup>. Інші ж навпаки наголошують на виключній важливості цих реформ, які призвели до суттєвих прогресивних зрушень, впорядкували економічне та адміністративне життя країни<sup>48</sup>, укріпили фінансову базу князівського державного управління, що сприяло об'єднанню окремих земель та підвищенню політичної ваги Київської Русі на міжнародній арені<sup>49</sup>.

Як підсумок, можна сказати, що суть реформи полягала в юридично санкціонованій регламентації феодальних повинностей. Ольгою були влаштовані осередки центральної князівської влади на місцях, адміністративна та судова системи були поширені на всі племінні князівства Київської Русі. Це мало надзвичайно велике значення для впорядкування податкової системи та створення ефективного та дієвого апарату, який би належним чином виконував покладені на нього функції і зводив до мінімуму непорозуміння і недоліки, які виникали під час збору податків.

Тобто, регламентація системи оподаткування населення Київської Русі з одного боку поклато край свавілля представників влади на місцях, а з іншого – чітко визначивши структуру та обсяг податків, сприяла неухильній та належній їх сплаті з боку підданих, що, у свою чергу, сприяло зміцненню феодальної системи сюзеренітету-васалітету, яка на даний історичний період носила виключно прогресивний характер.

Разом з тим, суспільно-політичний лад Київської держави можна назвати феодальним лише з певною долею умовності, оскільки відносини всередині країни носили більше характер міжродинних, ніж феодальних зв'язків з відсутністю чіткої ієрархії аристократичних титулів, що говорить про особливий характер суспільно-економічних відносин в Київській Русі, який позначився і на розвитку податкової системи країни.

Таким чином, реформа княгині Ольги є першою відомою дослідникам податковою реформою, яка впорядкувала фінансово-економічну систему Київської Русі та, будучи стабілізуючим фактором, сприяла розвитку державності на території майбутньої України.

- <sup>1</sup> Мордовцев Д. Русские исторические женщины допетровской Руси. – СПб., Б.г.; Кругликов-Гречаный Л. Княгиня Ольга. Научно-популярный очерк. – К., 1911.
- <sup>2</sup> Соловьев С.М. История России с древнейших времен: В 15-ти кн. – Кн. 1. – М., 1959; Соловьев С.М. Об истории Древней России. – М., 1992; Щербатов М.М. История Российская отъ древнейших времен: В 2-х т. – Т.1. – СПб., 1901.
- <sup>3</sup> Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.1. – К., 1991.
- <sup>4</sup> Свердлов М.Б. Из истории системы налогообложения в Древней Руси // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978; Рыбаков Б.А. Смерды // История СССР. – 1979. – №2; Насонов А.Н. "Русская земля" и образование территории древнерусского государства. – М., 1951; Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. – М., 1949; Черепнин Л.В. Общественно-политические отношения в древней Руси и Русская Правда // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965; Мавродін В.В. Нариси з історії СРСР. Давньоруська держава. Посібник для вчителів. – К., 1958.
- <sup>5</sup> Ярошенко Ф.О., Мельник П.В., Андрущенко В.Л., Мельник В.М. Історія оподаткування. – Ірпінь, 2004; Ярошенко Ф.О., Павленко В.Л. Історія податків та оподаткування в Україні. – Ірпінь, 2002.
- <sup>6</sup> Толочко О.П., Толочко П.П. Україна крізь віки: В 15 т. / За ред. В.А. Смолія. – Т.4 : Київська Русь. – К., 1998.
- <sup>7</sup> Гуржій О.І., Ісаєвич Я.Д., Котляр М.Ф., Моця О.П., Русина О.В. Історія України: нове бачення: У 2. т. – Т.1. – К., 1995.
- <sup>8</sup> Іванченко Р.П. Княгиня Ольга: на перехресті історичних доль. – К., 2002; Ричка В. Княгиня Ольга. – К., 2004.
- <sup>9</sup> Ярошенко Ф.О., Павленко В.Л. Історія податків та оподаткування в Україні. – Ірпінь, 2002. – С.22.
- <sup>10</sup> Свердлов М.Б. Из истории системы налогообложения в Древней Руси // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978. – С.45.
- <sup>11</sup> Там само. – С.146.
- <sup>12</sup> Там само. – С.145.
- <sup>13</sup> Насонов А.Н. "Русская земля" и образование территории древнерусского государства. – М., 1951. – С.56.
- <sup>14</sup> Свердлов М.Б. Из истории системы налогообложения в Древней Руси // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978. – С.145.
- <sup>15</sup> Толочко О.П., Толочко П.П. Україна крізь віки. Вказ. праця. – С.76.
- <sup>16</sup> Ярошенко Ф.О., Павленко В.Л. Історія податків та оподаткування в Україні. – Вказ. праця. – С.24.
- <sup>17</sup> Брайчевський М.Ю. Твори. – Т.1: Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. – К., 2004. – С.124.
- <sup>18</sup> Повесть временных лет // Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – XII века. – М., 1978. – С.75.
- <sup>19</sup> Іванченко Р.П. Княгиня Ольга: на перехресті історичних доль. – Вказ. праця. – С.18.
- <sup>20</sup> Вернадский Г.В. История России: Киевская Русь. – Тверь, 1996. – С.209.
- <sup>21</sup> Повесть временных лет // Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – XII века. – М., 1978. – С.75.
- <sup>22</sup> Тихомиров М.Н. Древняя Русь. – М., 1975. – С.60.
- <sup>23</sup> Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. – М., 1949. – С.108; Соловьев С.М. История России с древнейших времен: В 15-ти кн. – Кн. 1. – М., 1959. – С.157.
- <sup>24</sup> Тихомиров М.Н. Древняя Русь. – М., 1975. – С.149.
- <sup>25</sup> Ричка В. Княгиня Ольга. – Вказ. праця. – С.137; Толочко О.П., Толочко П.П. Україна крізь віки. – Вказ. праця. – Т. 4. – С.81.
- <sup>26</sup> Повесть временных лет // Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – XII века. – Вказ. праця. – С.75.
- <sup>27</sup> Брайчевський М.Ю. Твори. – Т.1: Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. – Вказ. праця. – С.125.
- <sup>28</sup> Ричка В. Княгиня Ольга. – Вказ. праця. – С.136.

- <sup>29</sup> Кругликовъ-Гречаный Л. Княгиня Ольга. Научно-популярный очеркъ. – Вказ. праця. – С.15; Соловьев С.М. Об истории Древней России. – Вказ. праця. – С.37.
- <sup>30</sup> Ярошенко Ф.О., Мельник П.В., Андрущенко В.Л., Мельник В.М. Історія оподаткування. – Вказ. праця. – С.89.
- <sup>31</sup> Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Вказ. праця. – Кн. 1. – С.156.
- <sup>32</sup> Гуржій О.І., Ісаєвич Я.Д., Котляр М.Ф., Моця О.П., Русина О.В. Історія України: нове бачення: У 2. т. – Т.1. – Вказ. праця. – С.50; Черепнин Л.В. Общественно-политические отношения в древней Руси и Русская Правда // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С.149.
- <sup>33</sup> Рыбаков Б.А. Рождение Руси. – М., 2004. – С.137 – 138.
- <sup>34</sup> Мордовцев Д. Русские исторические женщины допетровской Руси. – Вказ. праця; Кругликовъ-Гречаный Л. Княгиня Ольга. Научно-популярный очеркъ. – Вказ. праця. – С.126 – 127.
- <sup>35</sup> Рыбаков Б.А. Смерды // История СССР. – 1979. – №2. – С.39.
- <sup>36</sup> Толочко О.П., Толочко П.П. Україна крізь віки. Вказ. праця. – Т. 4. – С.80.
- <sup>37</sup> Греков Б.Д. Киевская Русь. – М., 1953. – С.302.
- <sup>38</sup> Насонов А.Н. "Русская земля" и образование территории древнерусского государства. – М., 1951. – С.96.
- <sup>39</sup> Мордовцев Д. Русские исторические женщины допетровской Руси. – СПб., Б.г. – С.10; Войнович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С.217.
- <sup>40</sup> Рыбаков Б.А. Рождение Руси. – Вказ. праця. – С.139.
- <sup>41</sup> Там само. – С.140.
- <sup>42</sup> Кузич-Березовський І. Жінка і держава. – Варрен, 1970. – С.34 – 35.
- <sup>43</sup> Повесть временных лет // Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – XII века. – Вказ. праця. – С.75.
- <sup>44</sup> Ричка В. Княгиня Ольга. – Вказ. праця. – С.139.
- <sup>45</sup> Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. – М., 1949. – С.110.
- <sup>46</sup> Рыбаков Б.А. Рождение Руси. – Вказ. праця. – С.136 – 137.
- <sup>47</sup> Ричка В. Княгиня Ольга. – Вказ. праця. – С.141; Толочко О.П., Толочко П.П. Україна крізь віки. Вказ. праця. – Т. 4. – С.81.
- <sup>48</sup> Іванченко Р.П. Княгиня Ольга: на перехресті історичних доль. – К., 2002. – С.18.
- <sup>49</sup> Пушкарева Н.Л. Женщины Древней Руси. – М., 1989. – С.15.

*В статье исследуется проблема реформирования системы сбора налогов в Киевской Руси во времена княгини Ольги, целью которой было обеспечить стабильность государственной власти и упорядочить финансово-экономическую систему страны.*

*Ключевые слова: дань, налог, налоговая система, полюдье, реформа, оброк, урок, устав, погост.*

*The problem of reforming of tax structure in Kievan Rus' in the period of princess Ol'ga aimed at ensuring the government stability and organizing financial and economic system of the state is investigated.*

*Key words: tribute, tax, tax structure, polyuddia, reform, quitrent, urok, churchyard.*